

eenzijdige afhankelijkheid' (blz. 78). Nu bestaat er in deze verhouding tot de natuur een attitude waarin de auteur voornamelijk zijn kritische reflectie richt, met name de technologische ingreep die in zijn ogen in niets anders bestaat "dan in het scheppen van voorwaarden waaronder *de eigen objectieve wetten van de natuur zelf zich ten volle kunnen uitwerken*". Dit 'ingrijpen' komt dus in feite neer op een 'laten begaan', komt erop neer de natuur toe te laten haar gang te gaan" (blz. 89). Iets anders is de zogenaamde natuurbeheersing, het aan banden leggen van de natuurprocessen aan de hand van technieken die men op basis van de natuurwetenschap heeft kunnen uitdenken (technologie); deze technieken dienen in principe trouwens ook die (eveneens technologische) houding die op basis van de kennis van de natuurwetten de natuur haar gang laat gaan. Maar, zo meent Boehm, "de successen van die inspanning om de natuurprocessen te 'beheersen' zijn allesbehalve bevredigend, de inspanning is secundair ten opzichte van de soort 'handelingen' die haar nodig maken, en toch is het dus niet die inspanning van 'natuurbeheersing' die het leefmilieu bedreigt, maar (wel) het idee de voorwaarden te scheppen voor wetmatige natuurprocessen waardoor de technologie op de eerste plaats gedreven wordt" (blz. 89). Dit laatste wordt in de ecofilosofie en eco-religie te weinig in overweging genomen en aan een kritische reflectie onderworpen: er is een idee die aan de basis ligt "van een zinloze onderwerping van de mens onder de wetten van de onmenselijke en zelfs levensvijandige natuur". Dit is een conflict tussen natuur en mens en zelfs tussen de natuur en alle levensverschijnselen. Boehm meent nu: "de 'natuurreligies' die voorafgingen aan de 'verlichting' van de Griekse natuurfilosofie en het bondgenootschap tussen het moderne Renaissance-'christendom' met zijn herwaardering van de scheppingsleer in de door Feuerbach aangeduide zin en het geloof in een 'natuurbeheersing' door de aanwending van een objectieve natuurwetenschap hebben dit conflict willen ontkennen — met de rampzalige gevolgen die we nu ondervinden" (blz. 90). Het zou inderdaad de moeite lonen om een debat aan te gaan over de filosofische en cultuurantropologische grondslagen van het natuurbegrip dat we vandaag nog steeds in alle dubbelzinnigheid blijven hanteren.

Frank SCHAARSMA

EEN STRIJDVAAARDIGE GEORGE STEINER

- George Steiner, *Het verval van het woord*. Amsterdam. Athenaeum, Polak & Van Gennep, 1990, 180 blz., 490 Bfr., ISBN 90 253 6503 5
- George Steiner, *Het verbroken contract*. Amsterdam. Bert Bakker, 1990, 239 blz., 595 Bfr., ISBN 90 351 0890 6
- George Steiner, *De toekomst van het boek*. Amsterdam. Stichting CPNB, 1990, 48 blz., ISBN 90 70066 84 X
- George Steiner, *Heeft waarheid een toekomst? Essays*. Baarn. Ambo, & Schoten, Westland, 1991 (verschijnt in maart).

In een opmerkelijke voordracht *De toekomst van het boek*, gehouden in Amsterdam in februari 1990, en gepubliceerd in een mooie uitgave van de Collectieve Propaganda

van het Nederlandse Boek, zei George Steiner dat hij 'razend optimist' is als hij er aan denkt hoe in de toekomst het lezen zou kunnen plaatsgrijpen. Als de overheid, consequent met zichzelf zou besluiten dat zij geen nutteloze en overbodige subsidies meer zou toekennen aan die afdelingen aan de universiteiten die niet renderen — en hieronder valt in de eerste plaats de studie van de letteren en van de wijsbegeerte — dan zou er — misschien — een unieke kans ontstaan dat mensen, docenten en studenten, aan den lijve zouden beseffen dat men moet vechten voor het geluk van een goede plek om er grondig te lezen. Dan zullen er — misschien clandestiene — kamertjes worden ingericht waar mensen rond een tafel zitten te lezen en te commentariëren. Het optimisme van Steiner is ironisch, want nu zijn we ontstellend verwend: alles ligt tot onze beschikking en bovendien krijgen we door de overheid duur gesubsidieerde leraren die ons in de lectuur kunnen begeleiden. Maar wat gebeurt er? De studenten lezen nauwelijks, zeker geen boek in de week. Ze halen niet zelden hun neus op als ze binnen een paar maanden enkele boeken moeten doornemen; nog minder zijn ze bereid een deel van hun geld in een eigen bibliotheek te investeren.

Boeken, lectuur, het actuele statuut van de taal, het vraagstuk van de vertaling, de uitholling van het gesproken woord, de innerlijke taal, de religieuze dimensie van een spreken na de Holocaust of na de dood van God — het zijn allemaal thema's waarover Steiner op een boeiende en meeslepende manier kan spreken en schrijven — en dit sedert zijn eerste studies over de grote Russische auteurs Dostojevski en Tolstoj of over de dood van de tragedie. In ons taalgebied hebben we met Steiner kunnen kennis maken dank zij de publicatie van een selectie essays uit de bundel *Language and Silence*; het is *Verval van het woord* geworden. Na een eerste uitgave in de bekende Athenaeumreeks en te vlug uit de boekhandel verdwenen, is deze selectie na vijftien jaar opnieuw op de markt — dank zij het feit dat de vroegere uitgeverij, destijds nog effectief in handen van Johan Polak, nu een nieuwe eigenaar heeft gevonden die het oude fonds bijna zoals het was heruitgeeft. *Verval van het woord* verzamelt essays uit de periode 1959-1966 en bevat een aantal opstellen waarop de auteur na vijftientig en dertig jaar bijzonder gesteld is: 'Afstand van het woord' en 'Woorden van de nacht'. Op een pregnante manier verwoordt hij de toestand van het nieuwe tijdperk dat zich in de dichtkunst van het einde van de vorige eeuw en in de breuk van de narrativiteit in de avant-garde-muziek van Schönberg en in de wending naar de abstractie bij Wassili Kandinsky in het begin van deze eeuw laat aanvoelen: de periode van de epiloog, van het na-woord, in de zin van wat er geschiedt wanneer het woord zijn prerogatieven heeft verloren. In 1961 schrijft Steiner dit nog aan twee opdringerige krachten toe: de wiskunde en de muziek — eigenlijk twee voor de hedendaagse mens formele systemen. Ik geef hier twee illustratieve citaten: "De meest beslissende verandering in de strekking van het Westerse intellectuele leven sinds de zeventiende eeuw is de onderwerping van steeds grotere wetenschapsgebieden aan de vormen en gedragslijnen van de wiskunde" (blz. 9). En wat verder: "Vergeleken met de langspeelplaat is het pocketboek een snel afgedankte eendagsvlieg. Men gaat er geen echte bibliotheken mee aanleggen. De muziek staat tegenwoordig centraal in de lekencultuur. Weinig volwassenen lezen elkaar hardop voor, nog minder brengen een bepaald deel van hun vrije tijd door in leeszalen of bibliotheken, zoals de generatie van de jaren tachtig dat deed (noot van mij, JDV: de jaren tachtig van de vorige eeuw). De meesten zitten bij hun hi-fi apparaat of nemen deel aan muziekuitvoeringen" (blz. 25). In Steiners jongste boek, *Het verbroken contract*, dat hier niet meer besproken hoeft te worden, maar slechts vermeld, aangezien voor dit tijdschrift Wil Derkse en Stefan Hertmans er uitvoerig zijn op ingegaan (*De Uil van Minerva* vol. 6, nr. 3, lente 1990, blz. 183-198), hebben de wiskunde en de muziek niet

meer deze eervolle plaats om het woord te verdringen, aangezien het linguïstisch interne contract, de verhouding tussen woord en wereld, is verbroken. Wat Steiner hiermee bedoelt, zegt hij duidelijk in het volgende, wat lange citaat : "...dit contract is voor het eerst in enige grondige en consequente zin verbroken in de cultuur van West- en Midden-Europa en Rusland gedurende de decennia tussen 1870-1930. *Het is dit verbreken van het verdrag tussen woord en wereld dat een van de weinige echte geestelijke revolutie in de Westerse geschiedenis vormt en dat onze moderne tijd zelf definieert.* Het nieuwe stelsel van onze cultuur en van de betekenismiddelen die in dit stelsel functioneren — hoewel juist de mogelijkheid van zo'n definitie op het spel staat — kan het best worden omschreven door te zeggen dat onze innerlijke geschiedenis, de codes van waarneming en zelf-waarneming waarin we onze betrekkingen van begrijpelijkheid met anderen en 'de wereld' situeren, een tweede belangrijke fase zijn ingegaan. Kortom : de eerste fase, die zich uitstrekte van de aanvang van de geschreven geschiedenis en de propositionele uiting (bij de pre-Socraten) tot aan de tweede helft van de negentiende eeuw, is die van de *Logos*, van het zeggen van het zijn. De tweede fase volgt daarna. De cruciale configuraties en gangbare gebruiken in onze morele, filosofische, psychologische conditie, in onze esthetica, in de vormende wisselwerkingen tussen het bewuste en het nog niet bewuste, in de betrekkingen tussen de economieën van behoefte en verlangen enerzijds en die van sociale betrekkingen anderzijds, moeten nu begrepen worden als komend 'na het Woord'. Van deze nakomelingschap is de ge vulgariseerde slogan 'de dood van God' een kernachtige maar slechts gedeeltelijke uitdrukking" (blz. 102-103). Het woord heeft dus zijn overtuigende externe referentie verloren — althans in een aantal uitingen — zodat het verzelfstandigd, zelf-referentieel is geworden. het is eigenlijk de laatste en meest radicale fase van het estheticisme.

In 'Woorden van de nacht' gaat Steiner in op de taal van de pornografie; er is een zich ontkleden van de taal, een verwijdering tussen de erotische woorden en het persoonlijke en intieme gebruik ervan. Bij het opheffen van de privacy en in het publieke domein brengen wat eigenlijk privé-eigendom is, ontstaat niet alleen een verschraling, maar ook een uitholling van een beleefde, avontuurlijke vrijheid en rijkdom van onze talige verbeelding. Waar men bovendien alles uitschreeuwen kan, kan men nog steeds minder op gedempte toon zeggen. Hierbij probeert Steiner na te gaan welk verband er zou kunnen bestaan tussen de ontmenselijking van het individu in de pornografie en het naakt en anoniem worden van het individu in een totalitaire staat (waarvan het concentratiekamp een logisch miniatuur is). "Zowel pornografie als totalitarisme lijken mij machtsverhoudingen op te roepen, die noodzakelijkerwijs de privacy moeten aantasten" (blz. 83).

Alle hoofdstukken in *Verval van het woord* hebben in hun thematische behandeling een ethisch perspectief. Als literair criticus en taal- en cultuurfilosoof is en blijft Steiner een hedendaagse moralist. In de grote literatuur ontbreekt immers het normatieve en metafysische niet, waarom dan in de bespreking ervan zich vrijblijvend opstellen ? Om het even of men het nu over Kafka, Tolstoy of Dostojevsky, Dante of Cervantes heeft, deze grote werken behoren tot onze beschaving met haar enorme morele, politieke en religieuze problemen. De auteurs hebben niet gezwegen, waarom zouden de critici zich dan in een soort technische filologie — wat in de grond een contradictie is — opsluiten ? Vandaar dat Steiner in zijn opstellen zo uitdagend polemisch kan uitvaren. Zo is een van zijn stokpaardjes het statuut van de Duitse taal nadat het nazisme haar in haar ideologie en pornografie heeft uitgehold, verkracht en onteerd, "want laat één ding ons duidelijk voor de geest staan : De Duitse taal was niet onschuldig aan de verschrikkingen van het nazisme. Het is niet zo dat een Hitler, een Goebbels en een

Himmler toevallig Duits spraken. Het nazisme vond in de taal precies wat het nodig had om uitdrukking te geven aan zijn barbaarsheid. Hitler hoorde in zijn moedertaal de latente hysteric, de verwarring, de hoedanigheid van de hypnotische trance" (blz. 55). Wellicht overdrijft Steiner hier wat en rekent hij, als Middeneuropese jood die is kunnen ontsnappen, af met de taal die hem in zijn kindertijd het meest nabij moet zijn geweest. Steiners Engels, de taal waarin hij meestal schrijft en spreekt, heeft trouwens iets Germaans. Zijn reactie is wellicht een diepe ontgoocheling over de Duitse cultuur, waarover hij bitter schrijft: "Het is de taal die in Duitsland is gestorven. Sla de dagbladen open, de tijdschriften, de stortvloed van populaire en wetenschappelijke boeken die van de nieuwe drukpersen rolt, ga een modern Duits toneelstuk zien; luister naar de taal zoals die wordt gesproken voor de radio of in de Bondsdag. Het is niet meer de taal van Goethe, Heine en Nietzsche. Zelfs niet meer die van Thomas Mann. Er heeft een ontzettende destructie in plaatsgehad. Dit Duits is Lawaaiig. Het geeft nog gemene zin, maar scheidt geen gemeenschapsgevoel" (blz. 52).

Heeft waarheid een toekomst? is een nieuwe bundel opstellen, een selectie uit wat Steiner tussen 1975 en 1989 her en der heeft gepubliceerd. Alleen is deze Ambo-uitgave geen selectie uit een reeds bestaande bundel, maar een oorspronkelijke boek dat als boek slechts in het Nederlands bestaat. Hier domineert andermaal de ethische en spirituele dimensie in de behandeling van fenomenen en thema's zoals de actualiteit van Shakespeare, de theologische betekenis van de Shoah, het zwijgen van Heidegger, de verhouding tussen taal en waarheid, het probleem van het vertalen en van de werkelijke aanwezigheid van het reële in wat in de literatuur ter sprake komt. Het boek bevat verder een grondige vergelijking tussen de positie van de criticus en deze van de lezer, alsook een mooi opstel over Paul Celan, voor Steiner de prototypische dichter die een taal gevonden heeft die de onmenselijkheid in zichzelf heeft voltrokken.

Ook in deze bundel toont Steiner zich iemand die, bezeten door de problemen van deze eeuw, duizend-en-een vragen stelt, en zich eigenlijk zorgen maakt over de toekomst. Dit lijkt heel duidelijk in het essay — oorspronkelijk een radiotoespraak — dat aan Bronowski is gewijd en waarvan de titel tegelijk de titel van deze verzameling is geworden. Ik citeer hier ter afsluiting een voorbeeld van zo'n vragen, waarrond hij dan enkele suggestieve overwegingen construeert: "Stel dat zou blijken (...) dat aangeboren factoren binnen de menselijke soort veel belangrijker zijn dan die van het milieu, dat die erfelijke, aangeboren factoren verschillend zijn verdeeld over etnische groepen, en dat verbeteringen van het milieu slechts marginaal van invloed zullen zijn op de ontplooiing van menselijke talenten en prestaties — wat dan? Stel dat we tot de conclusie kwamen dat het de erfelijkheid is die maakt dat één, heel beperkte, etnische groep moeiteloos meer dan twee meter hoog kan springen, terwijl een andere etnische groep zal doorgaan met het produceren van de theorema's van de hogere wiskunde en natuurkunde — en dat onderwijs van de eerste groep in de abstracte wetenschappen, en van de tweede groep in atletiek, statistisch gezien de resultaten niet beïnvloeden — wat dan? Het antwoord waartoe we moeten komen in een wereld waar hoogspringen even rijk beloond wordt als intellectueel genie, is gemakkelijk te geven. In veel opzichten hebben we een dergelijke wereld al. Maar beweren dat het een even belangrijk is als het ander is ronduit onzin. We weten wel beter, al sinds de tijd dat Thales struikelde en Archimedes verstrooid was. En de mensen die staan te brullen, in de zalen waar deze kwesties aan de orde zullen komen, zijn bang. Terecht misschien. Moet het genetisch onderzoek doorgaan, ongeacht de sociale, de menselijke gevolgen? Bestaan

er abstracte waarheden die niet te verzoenen zijn met menselijke gerechtigheid ? Dit zijn geen vragen die ver van de werkelijkheid staan. Het probleem ligt voor ons, hier en nu".

Jacques De VISSCHER

MICHEL FOUCAULT

Rudi Visker, *Genealogie als kritiek. Michel Foucault en de menswetenschappen*. Meppel-Amsterdam, Boom & Deurne, Denis, 1990, 200 blz., 690 Bfr. Ffl. 32,50
ISBN 90 6009 922 2

Op wijsgerig gebied wordt bij ons meestal geïntroduceerd en geparafraseerd, zelden gedebatteerd. Het boek van Rudi Visker, gebaseerd op zijn dissertatie *Nawoord bij de transgressie* (1989), vormt daarop een zeldzame uitzondering. Het neemt stelling in de actuele discussie over het werk van Michel Foucault, en zo in het ruimere debat over de (mens)wetenschappen, de mogelijkheden van kritiek, zin en onzin van een filosofenbestaan. Het boek biedt een indringende lectuur van Foucault. Het is ook knap geschreven. Het richt zich echter nu eens niet tot de 'ruim geïnteresseerde leek', maar tot wie toch wat vertrouwd is met Foucaults geschriften en de filosofische discussies die ze uitgelokt hebben.

De auteur beoogt uitdrukkelijk een filosofische lectuur van Foucault, een lectuur van Foucault als filosoof. "In de tekst van Foucault een georganiseerde verwarring aanbrengen en laten zien dat hetgeen die verwarring organiseert een filosofische problematiek is" (blz. 10). Zijn lectuur roept bij mij nogal wat herinneringen op aan Althussers 'lecture symptomale' in *Lire le Capital*, wat hij evenwel niet tematiseert (met enige nuance, noot 12, blz. 181). Visker is immers getroffen door de vele aanhalingstekens in Foucaults teksten. Aanvankelijk waren ze voor hem een bron van ergernis, maar hij wist zijn verzet te transformeren tot verwondering. De aanhalingstekens fungeren zo als 'punt van niet-verstaan' dat zijn Foucault-lectuur organiseert : als symptomen van een door Foucault niet gestelde en dus te reconstrueren vraag.

In de inleiding schetst de auteur het risico dat inherent is aan een kritiek die de wetenschappelijkheid van de 'wetenschap' letterlijk tussen aanhalingstekens zet : het risico dat ze zélf een niet-geanalyseerde norm van wetenschappelijkheid hanteert. De daarop volgende hoofdstukken tonen aan hoe reëel dit risico is. *Histoire de la folie* krijgt daarvoor, tegen het genealogisch perspectief, uiteindelijk het karakter van een vervalsingsgeschiedenis (hoofdstuk 1).

Ook *Les mots et les choses* blijft in de ban van een ongeanalyseerde notie van wetenschappelijkheid : in zijn kritiek op de epistemologische configuratie van de menswetenschappen hanteert Foucault een wetenschapsideaal dat verder niet wordt uitgeklaard (hoofdstuk 2.1). Heel wat moeilijkheden met betrekking tot *Surveiller et punir* hebben te maken met Foucaults beslissing om de wetenschappelijkheid van de mens'wetenschappen' te betwisten. Hij botst hier op de moeilijkheden van een onderneming die vanuit een onderzoek naar de ontstaanssamenhang, meteen het onderzochte in discrediet wil brengen. Enerzijds is alle weten met macht verbonden,